

ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА

Андрій КРИСОВАТИЙ

АКСІОМИ СУСПІЛЬНОГО ВИБОРУ В ПОДАТКОВИХ ФІНАНСАХ

Розкрито сутнісні ознаки фіскальної соціології як складової вчення про психологію податкових фінансів держави. Визначено теоретико-організаційні підвалини щодо обґрунтування проблеми фіскального вибору. Виокремлено окремі положення теорії суспільного вибору для формування партнерських стосунків у царині податкової політики.

The essence signs of fiscal sociology as constituent of studies about psychology of tax finances of the state are exposed in the article. Theoretical-organizational foundations as for the grounding of the problem of fiscal choice are determined. Separate positions of the theory of public choice for forming of partners relations in the sphere of tax policy are selected.

Наріжна проблема формування концепції стратегії і тактики податкової політики в Україні набула актуальності не тільки через проблеми економічного й фінансового характеру. Сімдесятилітній тоталітарний режим спотворив психологію людини, а тому реформи щодо визначення стратегії і тактики податкової політики не можна обмежити лише матеріальною сферою. Необхідно також враховувати ментальність громадян і найголовніше – їхнє ставлення до змін, яких неможливо уникнути за новітніх умов державотворення.

Наукове підґрунтя для трансформації психології податкових фінансів в контексті оптимального врахування інтересів усіх суб'єктів податкових правовідносин закладено відомими вітчизняними

та зарубіжними вченими-економістами. Серед зарубіжних вчених варто виділити праці Ш. Бланкарта, У. Петті, А. Сміта, Д. Рікардо, І. Канта, П. Прудона, М. М. Алексеєнка, Дж. Сакса, Е. Ліндаля, К. Вікселя, А. Пігу, І. Озерова, Дж. Кейнса, М. Уейденбаума, А. Вернса, Г. Стайна, У. Фелнера, Г. Уоліча, А. Лаффера, К. Джозефа, Дж. Хау, А. Селдона, Й. Шумпетера. Довітчизняних науковців, які зробили вагомий внесок у вивчення проблеми оподаткування, слід зарахувати В. Андрущенко, О. Василюка, В. Вишневського, В. Гейця, А. Даниленка, О. Данілова, Т. Єфименко, В. Загорського, Ю. Іванова, О. Кириленко, І. Лютого, І. Луніну, П. Мельника, Ц. Огня, А. Поддєрьогіна, А. Соколовську, В. Суторміну, В. Федосова, С. Юрія.

Безперечно, у вітчизняній фінансовій системі є певні здобутки, які дають змогу її елементам функціонувати належним чином. Проте існує незліченна кількість проблем, які потрібно вирішувати і, тим самим, вдосконалювати податкову систему держави.

Один з найважливіших моментів, чого було би варто при переході до ринку навчитися Україні, – це чітке ведення бюджетно-податкової політики. Причому ця політика обов'язково має базуватися на певній фінансовій доктрині й відповідати вибраній соціально-економічній стратегії розвитку. Фіскальною наукою розроблено різні теоретико-економічні обґрунтування фіскального вибору для конкретних економічних умов господарювання, але щодо філософії податкових фінансів вихідними виступають два підходи до теоретико-організаційного обґрунтування проблеми фіскального вибору.

Перший співзвучний із визнанням необхідної обов'язковості податків і податкових платежів. Податок як ціна суспільних благ у цій концепції водночас виступає у двох аспектах – цільовому і примусовому. Цей напрямок фінансової думки базується на ідеї, висунутій ще Е. Саксом: послух і примус є необхідними елементами податкової теорії. В теоретичному трактуванні примусовий характер сплати обов'язкових платежів державі в обмін на суспільні блага у фінансовій літературі називають податком за Пігу. Корежуючі податки за Пігу є доволі ефективним і відносно простим методом централізації валового внутрішнього продукту “в руках держави”. Побудова системи оподаткування базується на тому, що для будь-якого податку, окрім суто фіскального характеру, характерні ще й інші, зовнішні для фіскалу соціально-економічні ефекти. Таким чином держава, суб'єктивно проводячи процес оподаткування, може регулю-

вати перебіг економічних і соціальних процесів у потрібній траєкторії без врахування інтересів та побажань податкоплатників.

На відміну від розуміння податку як примусу, накладеного на законослухняних платників-виконавців, другий напрямок фіскальної науки визнає податок як громадянський обов'язок. Податок, що сплачується на основі свідомого індивідуального вибору і власної оцінки характеру державної діяльності виборцем-податкоплатником, одержав назву “податку Кларка” за іменем американського економіста Едварда Кларка.

В розумінні податку відбувається певна зміна – від податку як принципового обов'язкового платежу державі до податку як осмисленої необхідності. Податок Кларка теоретизував проблему фіскального вибору, як економічну теорію демократії, де існує згода громадян-виборців оплачувати податками зроблений ними вибір державотворення. Він науково пояснює залежність добробуту податкоплатників від власної поведінки.

Взаємозв'язок між суспільним вибором і оподаткуванням повною мірою реалізується лише в умовах свідомої й масової участі громадян-платників у діяльності державних інститутів. У світлі концепції Кларка демократія – це не лише свобода думки й законослухняної діяльності, а й обтяжливий фіскальний обов'язок свідомо оплачувати свободу [1, 188].

Чисте самооподаткування за Кларком можливе тільки в умовах абсолютно досконалого громадянського суспільства, що в реальній суспільній практиці блокується недосконалим й корисливим товарно-грошовим фетишизмом людини як біологічної істоти. Тому демократичному суспільству, що зробило свій вибір у бік соціальноорієнтованої ринкової економіки, потрібно знаходити рівновагу

між примусом і самооподаткуванням, між тягарем й вигодами оподаткування.

Проблема співвідношення інтересів держави та економічних агентів досить давня, тому складно знайти людину, в менталітеті якої не відобразилось би певне ставлення до дій такого суспільного інституту, як держава. Як суспільний інститут держава виступає відносно окремої особи інститутом примусу, який проголошує суспільні цілі, але прагне досягти їх за рахунок індивіда, змушуючи його платити податки на утримання самого "апарату примусу" та соціальної сфери. Оскільки кожна людина позитивно сприймає отримання доходу в будь-якій формі і негативно його втрату (якщо це не пов'язано із задоволенням її потреб), сплата платежів на користь держави у будь-якому обсязі завжди спричиняє опір з боку індивіда. Тому психологічне сприйняття дій держави у сфері податкового тиску на індивіда має два основних прояви у його поведінці. Людина або:

1) підтримує державу сплатою податків у повному обсязі;

2) зробить усе можливе, щоб зменшити податкове навантаження (тобто проявити опір).

Для країни з низьким рівнем індивідуального споживання психологічне сприйняття податкових дій має не останнє значення. Саме воно формує мотивацію особи до держави: усі доходи особи легалізовані (тобто відомі державі) чи ні. Проблема в тому, що через дії економічних агентів, їхні психологічні оцінки "щирості" обіцянок з боку держави і наслідків довіри до цих обіцянок довго не "відпускають" свідомість індивіда. Це має своїм наслідком неефективне використання податкових інструментів, оскільки економічні агенти ще деякий час продовжують бути нечутливими до державного впливу, результатом чого є відсутність змін в об'єкті впливу подат-

кової політики та досягненні поставлених цілей.

Прагнення держави мобілізувати додаткові ресурси за рахунок легалізації тінювих капіталів цілком зрозуміло, але при цьому відносини з їхньої легалізації між відповідними державними органами та економічними агентами мають бути еквівалентними. Якщо економічний агент приховує від держави частину своїх коштів, то для нього може бути недостатньо лише усвідомлення того, що держава наголошує на відсутності переслідувань у разі добровільної легалізації тінювих доходів. Добровільна легалізація доходів суб'єкта господарювання від вторинної економіки (економіки, яка не сплачує податків, – "тінювої" економіки) є свідомим оприлюдненням протиправних дій, що саме по собі є дуже важким кроком з психологічної точки зору. Тому слід врахувати, в який спосіб економічним агентам повідомляють про наміри держави щодо легалізації доходів. Особливо це має значення у разі відсутності з боку держави можливостей або прагнення запропонувати особам, що легалізують свої доходи, певні переваги щодо цієї дії. Податкова амністія, конфіденційність інформації, гарантії відсутності дій з боку держави щодо конфіскації задекларованого капіталу – все це може викликати інтерес та сформувати в економічного агента психологічне підґрунтя для декларування своїх нелегальних доходів.

Інструментами податкового впливу, які мають доволі виразний психологічний вплив можна вважати ставки оподаткування (особливо прямого), оскільки саме з податковою системою, незалежно від бажання економічного агента, він має справу хоча б уже тому, що функціонує як економічна одиниця.

Податкова політика кожної країни має свої особливості ще й з огляду на те, що

на неї впливає менталітет суспільства – сформована століттями свідомість людей. Річ не в тому, що підвищення податків в одній країні буде сприйматись позитивно, а в іншій – ні. Йдеться про форми та способи прояву психологічної реакції на фіскальні дії держави. Якщо національний тип охарактеризовано як впертий індивідуалізм, то економічні агенти цієї країни будуть опиратись діями держави, захищаючи свої інтереси доти, доки це буде можливо. Про це не слід забувати, коли розглядаються можливі перспективи застосування податкових інструментів.

Успіх реалізації політичних рішень щодо управління фінансами залежить від соціально-економічної організації суспільства. Такий підхід до пояснення й вирішення податкових проблем дістав назву фіскальної соціології [2, 456]. Державним фінансам властивий нерозривний зв'язок з розвитком держави та суспільства. Фінансові процеси, пов'язані з державними доходами і видатками, фінансове становище держави неможливо зрозуміти поза соціологічним контекстом. Об'єктивна залежність між суспільним устроєм, рівнем економічного розвитку й політичним середовищем, з одного боку, і бюджетною системою – з іншого, потребує систематичного врахування змін соціальних параметрів при аналізі фінансових явищ.

Сьогодні та частина фіскальної соціології, яка дістала назву суспільного вибору, безпосередньо стала складовою вчення про психологію фінансів держави. Без ознайомлення з ідеями та понятійним арсеналом фіскальної соціології неможливо охарактеризувати сучасний стан податкового мислення, а отже – й практики реалізації податкової політики. Майже 500 років тому Ібн Хальдун, відкритий заново в Європі на початку XIX ст., висловив ідею, що ви-

явилися сучасними й придатними для аналізу оподаткування і взагалі соціально-економічних процесів. В інтерпретації Ібн Хальдуна сільський тип соціальної організації та виробництва поступово замінюється міським. Місто перетворюється на центр політичної влади, осередок цивілізації та культури. Зростаючі виробництво й багатство посилюють державу, проте породжують також сили саморуйнування, змінюють соціальну поведінку людей. Вони звикають до комфорту марнотратства. З'являються борги, а, живучи в борг, окремі люди й цілі суспільства вважають себе багатшими, ніж вони є насправді. Ці вади переходять і на створену людьми державу, та стають нормою бюджетні дефіцити [2, 456]. Держава – це не тільки вища політична сила і влада. Вона також виконує численні функції: заохочує економіку та торгівлю, розвиває науку й мистецтво, створює ринок товарів і послуг. За Ібн Хальдуном, держава – несучий елемент цивілізації. Інститут державних фінансів та його елементи – бюджетні видатки з їхнім впливом на економічне життя, податки, які можна сприймати і як дохід державної скарбниці, і як збиток для платника, – складова частина цивілізації, її підйому й занепаду.

Податки виникають на дуже високому рівні суспільного розвитку, бо вони потребують загальноновизнаних законів та норм громадянської поведінки, інакше податки сприймаються як свавільна конфіскація приватної власності. Буржуазна цивілізація виробила відомі критерії оподаткування:

- справедливість;
- неупередженість;
- рівність;
- всеосяжність;
- платоспроможність.

Додержання цих правил – необхідна умова здорового соціально-економічно-

го розвитку, а порушення неминуче призводить до занепаду держав.

Із розширенням державної діяльності необхідне збільшення податкових надходжень, що буває безболісним для суспільства тільки за постійного зростання економічного добробуту. При визначенні рівня податкових ставок відповідальним моментом є створення умов для активності заохочення ділової активності, оскільки повне руйнування економічних стимулів означає руйнацію цивілізованого суспільства. Цілком зрозуміло, що у сфері оподаткування господарюючими суб'єктами позитивно сприймаються – низькі податкові ставки, а негативно – високі. В намаганні перебороти бюджетні дефіцити податки збільшуються, що підриває економічну базу самих державних доходів. Теорія Ібн Хальдуна була першою вісткою, яка віщувала міграцію населення з країни із занепадаючою економікою, що призводить до неминучих наслідків: наростання нестачі робочої сили, спаду виробництва і, врешті-решт, втрати податкових надходжень [3].

У цьому контексті виникає запитання: чи сама держава здатна компенсувати занепад ділової активності та монополізувати господарську діяльність? Адже держава багатша за будь-кого зі своїх громадян і, крім цього, володіє потужними інструментами політичної влади. Проте прислухаймося до попередження з глибин середньовіччя: вилучення виробництва та комерції з приватних рук рівнозначне знищенню економічних основ суспільства. До того ж, спотворюється процес оподаткування, бо податки стягуються державою залежно від результатів господарювання самих державних органів.

Оцінюючи вчення Ібн Хальдуна загалом, помічаємо в ньому немало тверджень, спільних з іншими діалектичними уявленнями про взаємозв'язок між станом

економіки, розвитком держави та поступом цивілізації. Чим могутніша державна влада, чим ефективніше управління, чим сильніше урядове заохочення економіки, тим успішніше економічне зростання й вище суспільне благоденство. І навпаки, економічне процвітання генерує державну могутність [2, 456]. Проте тут виникає зловісна спіраль: “приріст державної сили” забезпечується збільшенням обсягу бюджету. Це потребує нових і вищих податків, що водночас, пригнічує економічне життя. Спроби активізувати його шляхом безпосереднього втручання держави в господарську діяльність і мобілізацію доходів мають подальші негативні наслідки. В економіці й фінансах не буває простих відповідей на виклики дійсності.

Колись середньовічний мудрець зробив висновки, правильні для всіх часів: податки та інші доходи відповідають умовам конкретної суспільної ситуації, а зміни податкових систем відображають докорінні перетворення соціальних структур та досягнуту фазу розвитку.

Оперуючи поняттям “податкова держава”, Йозеф Шумпетер модернізував уявлення про взаємозалежність між соціальною організацією суспільства й державним сектором. У його інтерпретації фіскальна система постає як складова частина суті й форми держави та учасниця процесів еволюції економічних систем. Відповідно до поглядів Й. Шумпетера структура державних доходів залежить від рівня економічного розвитку, форми держави, її потреб [2]. Неможливо замінити одну фінансову систему на іншу без фундаментальних змін природи самої держави. Такі зміни означають, що економічну динаміку спричиняють нові суспільні сили з новими векторами сили, і відповідно до цього модифікується сам зміст соціального добробуту.

Проте за умов існування ринкової економіки податкові важелі держави

об'єктивно обмежені. Це обмеження розвитку фіскальної сфери й обсягу податкових надходжень визначається динамічною взаємодією ринкових і політичних сил, що внутрішньо властива капіталізму. Сягнувши певного рівня, претензії фіску заходять у суперечність з економічними потребами, стають соціально та психологічно неприйнятними. Послідовники фіскальної соціології особливо наголошують на тому, що розширення державного сектору економіки за рахунок приватного призводить до згорання підприємницької активності. При збільшенні вилучення ресурсів державою як неринковою і неконкурентною силою продуктивне зростання економіки гальмується. Те, від чого в перші післявоєнні роки остерігав Й. Шумпетер: не можна безкарно маніпулювати параметрами господарської діяльності – заробітною платою, цінами, матеріальною зацікавленістю, в країнах Західної й особливо Східної Європи збулося повністю [2]. Життя підтвердило: прийняття в політичній сфері рішень більшістю голосів щодо умов і результатів господарювання тільки посилює його неефективність.

Зниження економічного потенціалу накладає обмеження й на можливості держави адекватно задовольняти попит суспільства на послуги урядових інститутів, включаючи стимулюючі заходи щодо господарства. Коло замикається. Фіскальна соціологія розкриває прості, але незаперечні істини: з падінням ефективності та прибутковості виробництва руйнується фінансова база правової, а отже, й податкової держави. У такій ситуації намагання підвищити податкові ставки бізнес сприймає як кару. Моральність платників падає, що при суцільному декларуванні доходів має фундаментальне значення.

Так, при недотриманні соціології фіску податок з “норми цивілізованого суспільства” може перетворитися на “ворога

його економічно активної верстви – ділового світу”. Будучи оточеним певними соціально-економічними обставинами, податок має відповідати умовам і потребам часу. Й. Шумпетер називав “подоходний” податок “дитиною капіталістичного суспільного устрою”. Проте це “дитя”, якщо дати йому перерости й посісти чільне місце в сім’ї соціальних інститутів, здатне придушити свою матір – економіку та зруйнувати свій дім – податкову державу [2]. Заслуга апологетів соціальної концепції податку полягає у посиленій увазі до людського фактора фіскальних процесів у тому суб’єктивно-індивідуалістичному аспекті аналізу, який можна назвати податковим антропологізмом. Якщо погодитися, що головними дійовими особами податкового процесу є індивідууми – розсудливий виборець як носій податків, як менеджер фірми, для якого сплата корпоративного податку – частина стратегії бізнесу, а також урядовий бюрократ як збирач і контролер, то антропоцентризм податкового знання не здається вже таким безпідставним. Виявляється: без класового аналізу відносин власності, а точніше, передбачаючи, що більшість людей має або може мати власність, оперуючи мотивами економічної й політичної поведінки соціальних угруповань, політичних партій та окремих індивідів, цілком можливо одержати змістовні наукові висновки щодо суспільного призначення і функціонування податкової політики.

У податковій психології немає якоїсь усталеної ідеї, що, безперечно, береться за доведену істину, досягнення якої є абсолютною метою фіскальної архітектури. Вона лише окреслює вектори податкової практики, постійно вишукує способи й орієнтири такої модифікації податкової системи, щоб перетворити її на активний фактор соціально-економічного розвитку, а не на його баласт чи гальмо.

Ідеям фіскальної соціології, що оперує поняттями економіки, фінансів, оподаткування, права, суспільної психології, зобов'язана своїм походженням сучасна теоретична концепція державних фінансів – теорія суспільного вибору [4, 239].

Серед витоків теорії суспільного вибору треба виокремити філософію екзистенціалізму, яка розуміє свободи та права людини як внутрішню індивідуальну свободу волі й думки, рішень та вибору. Ці вияви особистості здобувають суспільне визнання через демократичну участь у соціально-політичних подіях.

У демократичному суспільстві податкова політика формується як результат складного процесу взаємодії інтересів і суперечностей економічного, соціального, політичного, культурного характеру. При цьому податкова політика, якщо вона справді є політикою, обслуговує не тільки поточні потреби. Вона передбачає перспективні цілі й забезпечує їхню реалізацію. Раціональність податкової політики полягає не у відданості догмам, а в сприянні довгостроковому розвитку та процвітанню. Перебороти потяг до видимих, безпосередніх інтересів – це непросте завдання. Минуло чимало часу, перш ніж західні демократії в державних масштабах виробили механізм добору достатньо відповідальних політиків та чиновників, здатних відстоювати й забезпечувати національні інтереси.

У завершеному вигляді концепція демократичного механізму довготривалого та короткотривалого акценту оподаткування, що об'єднує в єдине ціле функціонування інститутів державної влади, процеси виборів та голосування, мотивацію поведінки виборців, партійні програми, політику урядової бюрократії, дістала на Заході назву теорії суспільного вибору. Теоретики суспільного вибору стверджують, що підхід з цього боку до

з'ясування природи оподаткування – продукт демократії, в межах якої людина трактується як егоїстична й водночас раціональна істота, котра максимізує свої вигоди в умовах соціально-економічних обмежень. Егоїстичні інтереси лише стримуються, гуманізуються обережними (щодо багатства) способами організованого державою перерозподілу доходів через систему оподаткування.

Щоправда, бізнес нерідко вважає податкові вилучення нестерпними й через те потребує податкових пільг чи бюджетних субсидій. У результаті податки перетворюються на інструмент сприяння зростанню власності та модернізації економіки, але водночас вони залишаються джерелом коштів для фінансової підтримки соціально обділених суспільних верств.

Проблема суспільного вибору податкової політики існує лише в контексті демократії й особистої свободи. З нормативної позиції суспільний вибір спирається на передумову, що суспільству необхідно мати сукупність цінностей чи забезпечуваних суспільною владою колективних благ, без яких воно не є суспільством [4]. Цим вимогам відповідають блага цивілізованого суспільства: національна безпека, правопорядок, охорона здоров'я, освіта, благоустрій тощо. Користування названими благами має прямувати до певного ідеалу – оптимуму Парето. Це означає, що істинне поліпшення суспільних умов, у тому числі породжуваних процесами перерозподілу через оподаткування, можливе лише тоді, коли той чи інший захід здатний:

- 1) підвищити добробут усіх без винятку;
- 2) підвищити добробут якоїсь однієї соціальної групи (груп), не змінивши добробут інших.

Теорія суспільного вибору не розставляє всіх крапок над "і", ухиляється від дефініцій, не формулює мети суспіль-

ного розвитку. Вчення про вибір нагадує про неодмінну різноманітність, невизначеність реальності. На практиці вибір спрямований на особисту відповідальність людей та організацій, що господарюють чи беруть участь у політичному процесі. Це породжує свої проблеми. В умовах демократії неминуче зростає кількість формальних і неформальних, професійних і політичних об'єднань, кожне з яких переслідує групові інтереси, тобто робить власний вибір. Надмірне розростання та різноманітність суспільних уподобань, як попереджав Й. Шумпетер, шкодять економічному розвитку. Адже розвиток – справа потрібна й дорога, а вузькі інтереси, як і їхні тимчасові комбінації, прагнуть швидких результатів, претендуючи на якомога більший шматок “суспільної вигоди” [2]. За умов демократичного управління більшістю, за котрою стоять дрібні, але численні групові інтереси, суспільний консенсус щодо розподілу наявних ресурсів досягається одним загальним інтересом – зростанням обсягу державного бюджету. Звісно, операційними інструментами такого перерозподілу є податки, бюджетні субсидії та інші державні регулюючі заходи. Західні вчені давно застерігають: демократія будь-що має вирішити проблему ефективного перерозподілу в інтересах економічного зростання, якщо вона не хоче загинути.

На думку американського теоретика державних фінансів Р. Масгрейва, для того, щоб демократичним шляхом визначити податкову політику серед економічних, політичних та ідеологічних впливів, необхідно зважати на поведінку на виборах людей – носіїв різних інтересів, що залежать від рівня доходів та їхнього походження, регіону, виду діяльності, віку [5]. В цьому соціальному конгломераті розбіжності потреб тих, хто зацікавлений у фіскальній експансії пе-

рерозподілу, і тих, хто проти неї, можуть взаємно блокувати необхідні заходи податкової політики.

Суть проблеми, поставленої теорією вибору при розробці стратегії і тактики податкової політики, наочно ілюструє такий приклад. Припустимо, що є три парламентарії, котрі мають вибрати між трьома програмами (які потребують відповідного фінансування за рахунок платників податків): великою (1), середньою (2), невеликою (3). Цілком імовірно, що голоси розподіляються таким чином:

Депутат А: 1 → 2 → 3

Отже, перша має перевагу над другою, друга – над третьою.

Депутат Б: 2 → 3 → 1

Депутат В: 3 → 1 → 2

Проблему створює нелогічна поведінка депутата В: коли загалом віддають перевагу великій програмі над середньою, середній – над невеликою, то депутат В вибирає невелику програму проти великої. Він чинить непослідовно, маючи на це формальне право.

На основі цього парадоксу вибору в 1951 р. К. Ерроу сформулював відому теорему, названу його ім'ям: якщо можливих варіантів більше, ніж два, то жодна процедура голосування не забезпечує розумного колективного вибору, який би відповідав п'яти умовам (раціональності, незалежності від безглуздих альтернатив, позитивному взаємозв'язку, оптимуму Парето, недопустимості диктату) [6]. Парадокс голосування, за Ерроу, вказує як на непередбачуваність незрілої демократії, де можлива нелогічна поведінка, так і на всю складність прийняття рішень у парламенті, що різняться надто великою різноманітністю

позицій. Податковий компонент теорії вибору має тут особливе значення. Адже оподаткування як процес реалізації податкової політики стосується всіх без винятку суспільних та особистих інтересів. Податковим важелям та інструментам належить неабияка роль у регулюванні економіки й управлінні державою. В умовах ринкової економіки вони часто заміщають собою планові, цінові, адміністративні методи управління соціально-економічними процесами. Проте податкова політика може стати заручницею хибної, але панівної суспільної думки, жертвою явного чи прихованого тиску на законодавців. Вихід з цієї ситуації полягає у тому, що демократичний процес має еволюціонувати поряд із пізнавальним разом із визріванням правосвідомості громадян як виборців та платників податків. Тоді суспільство може знаходити й приймати потрібні "податкові преференції", а платники, як і урядовці, керуватимуться не егоїстичними інстинктами, а раціональними сподіваннями, продиктованими громадянською відповідальністю та обов'язком. На жаль, уроки демократії, вже давно збагнуті на Заході, нам ще

доводиться засвоювати, а водночас і налагоджувати у сфері податкової політики партнерські відносини між державою та її суб'єктами.

Література

1. Андрущенко В. Л. *Фінансова думка Заходу в XX столітті (теоретична концептуалізація і наукова проблема-тика державних фінансів)*. – Львів: Каменярь, 2000. – 303 с.
2. Шумпетер Й. *Капіталізм, соціалізм і демократія*. – М.: Економіка, 1995. – С. 456.
3. *Держава – податки – бізнес (із світового досвіду фіскального регулювання економіки)* / Під ред. В. Л. Андрущенко, В. М. Федосова, В. М. Суторміної. – К.: Либідь, 1992.
4. Тарасова С. В. *Экономическая теория благосостояния: Уч. пос. для вузов*. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – С. 239.
5. Samuelson P. A., Nordhaus W. D. *Macroeconomics. 13th ed.* – New York: McGraw-Hill Company, 1989.
6. Mabry R., Ulbrich H. *Introduction to economic principles*. – New York: McGraw-Hill Company, 1989.